

DE GROTE ONBEKENDE: JOSQUIN DES PREZ

Bespreking van Willem Elders, *Josquin des Prez en zijn muzikale nalatenschap*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2011, 256 blz., ISBN 978-90-8704-232-5, € 29,-

door Piet Offermans

EEN NALATENSCHAP

Over Josquin des Prez, door tijdgenoten bewierookt als ‘princeps musicorum’, is een omvangrijke literatuur verschenen. In het begin van de zestiende eeuw verspreidt zijn faam zich in de culturele hotspots van Europa en is hij aan het werk in Italië, Frankrijk en de Lage Landen. Luther bewonderde hem om zijn psalmmotetten als ‘der noten meester’, en talrijk zijn de verwijzingen naar de voortreffelijkheid van zijn muziek. Josquin werd zo geliefd dat naarmate de eeuw vorderde steeds meer muziek aan hem werd toegeschreven. Tot zijn licht verbleekte in de glans van de opkomende sterren van Lassus en Palestrina. Maar in het begin van de vorige eeuw ontstaat een Josquin-renaissance en verschijnen meerdere heruitgaven van zijn oeuvre. Bij de herdenking van zijn 450ste sterfdag in 1971 is besloten een internationale *New Josquin Edition* op te zetten. Het lijkt erop dat deze wetenschappelijk gefundeerde editie de vette oogst van de zestiende-eeuwse toeschrijvingen wat uitdunt: er is nog steeds veel onzeker maar de mythe Josquin neemt normalere proporties aan.

Houtsnede met het portret van Josquin des Prez in Petrus Opmeer, *Opus chronographicum orbis universi* (Antwerpen 1611)

Een Nederlandse musicoloog die aan de wetenschappelijke exploratie van de muziek van Josquin des Prez een aanzienlijke bijdrage heeft geleverd, bekroont nu zijn werk met een fraaie monografie. Willem Elders is zijn naam. Hij heeft naar eigen zeggen meer dan veertig jaar ‘belangstelling getoond’ voor Josquin des Prez, wat wel een erg bescheiden omschrijving is van zijn bijdragen aan onder meer de al genoemde internationale *New Josquin Edition* en *Een Muziekgeschiedenis der Nederlanden* (1995). En nu is dan zijn *Josquin des Prez en zijn muzikale nalatenschap* verschenen als resultaat van die decennialange ‘belangstelling’. Wie in

deze kwalificatie een zeker amateurisme bespeurt, een liefdevolle belangstelling van een leek, over te dragen op andere leken, komt bij het lezen van dit boek bedrogen uit. Elders beoogt naar eigen zeggen Josquin dichterbij de lezer te brengen en die lezer is dan ‘de liefhebber van oude muziek’. Nou ben ik zo’n liefhebber, maar ik kan u verzekeren dat de weg tot toenadering van Josquin geen makkie is. Ruim 250 bladzijden muziekhistorische gegevens en muziektheoretische noties en analyses zijn zware kost voor de eenvoudige leek. Wie echter de moed opbrengt om Elders’ steile weg tot het einde te lopen heeft wel een helder zicht op die grote onbekende prins der musici uit de Renaissance.

Josquin des Prez en zijn muzikale nalatenschap geeft in deel 1 een analyse van persoon en werk. Een summier biografe en wat stemmen van tijdgenoten, dat is alles over de man. Bij de bespreking van zijn muziek duikt het probleem op van de eeuwenlange afstand: veel is nooit vastgelegd, veel is verloren. Uit welke bronnen kennen we zijn muziek, wat is echt van Josquin? Een analyse van de bepalende invloed van het gregoriaans op de componisten van de vijftiende en zestiende eeuw, en van de aspecten van de symbooltaal van de muziek van Josquin in het bijzonder besluit het eerste deel. Deel 2 bevat besprekingen van de verschillende composities van Josquin, missen, motetten en chansons en is zeker ook gericht op een tweede doelgroep van Willem Elders: ‘musici die Josquins muziek willen uitvoeren’. Zoals gezegd: Elders’ *Josquin* is een indrukwekkend boek, in zekere zin een levenswerk. Het is dan ook jammer dat de editie naast een fraaie opmaak ook enkele gemakkelijk vermijdbare uitgeversfouten vertoont.

ONBEKEND, MAAR ZEER BEMIND

Wat weten wij eigenlijk van de grootste componist uit de Renaissance? Bedroevend weinig, ook in vergelijking met tijdgenoten en menig voorganger. Geboorteplaats en jaar zijn onbekend. Is Josquin afkomstig uit Picardië, omgeving Saint-Quentin, zoals ooit is verondersteld? Of stond zijn wieg in Henegouwen, in of in de buurt van Doornik? Het is hier hoe dan ook op zijn plaats een hardnekkig misverstand uit de weg te ruimen: Josquin des Prez was *geen* Franse componist, maar een Nederlandse. Gedurende de hele Middeleeuwen en in de Bourgondische tijd behoorden de lage landen ten noorden van de Somme tot de Nederlanden. Deze vormden in de vijftiende en zestiende eeuw ook een zekere politieke eenheid, eerst als de Bourgondische landen ‘van herwaarts over’ en later als de Habsburgse Nederlanden. Pas in de zeventiende eeuw rukt Frankrijk verder noordwaarts op. Josquin was een Zuid-Nederlander, en met zijn muzikale tijd- en streekgenoten wordt hij met recht gerekend tot de zogenoemde Vlaamse of Nederlandse polyfone school, meer in het bijzonder tot de tweede school, samen met de Gentenaar Jacob Obrecht en de Vlaming Heinrich Isaac.

Van Josquins verscheiden weten we het fijne: 27 augustus 1521 in Condé-sur-l’Escaut (Schelde), dat toen niet in Noord-Frankrijk lag, zoals Willem Elders opmerkt, maar in de Nederlanden. De 70 (?) jaar van zijn leven heeft hij grotendeels buiten zijn geboortestreek doorgebracht. Zoals alle begaafde kunstenaars van zijn tijd reisde hij het grote geld achterna, en zo zien we hem achtereenvolgens in Aix-en-Provence, Parijs en Milaan of andersom, Rome, misschien nog Parijs, en dan in Ferrara, in dienst van hertog Ercole d’Este. Hij dankt deze benoeming aan de goede muzikale smaak van zijn broodheer, want die legde het advies van zijn hoveling Gian de Artiganova naast zich neer:

... Naar mijn mening is hij [Heinrich Isaac] zeer geschikt om Uwe Excellentie te dienen, veel meer dan Josquin omdat hij goed met zijn collega’s overweg kan en vaker nieuwe stukken zal schrijven. Het is waar dat Josquin beter componeert, maar hij doet het alleen wanneer hij er zin in heeft, niet wanneer iemand anders dat wenst, en hij verlangt 200 dukaten als salaris terwijl Isaac het voor 120 zal aannemen [...]

Waarschijnlijk heeft een pestepidemie Josquin genoopt om Ferrara in 1504 te verlaten. Hij heeft zich gevestigd in Condé, waar hij als proost een achtenswaardige kerkelijke functie

bekleedde en contacten had met het Habsburgse hof in de Nederlanden. Van die laatste zeventien jaar is vrijwel niets bekend.

Maar deze onbekendheid duidde zeker niet op onbemindheid. Maar liefst vier jongere componisten hebben bij zijn dood een treurzang aan hem gewijd. Zo'n rouwmotet voor een collega was in die tijd gebruikelijk, en Josquin heeft braaf aan die mode meegedaan, zoals we nog zullen zien. *Vier* collega's, en niet de minsten, dat zei toch wel iets over Josquins muzikale status. En heel toepasselijk leende een van hen in zijn klacht een tekst van een chanson van de dode meester zelf: *C'est douleur non pareille*.

Naast deze collegiale hommage vermeldt Elders nog een groot aantal blijken van Josquins populariteit, zowel bij leven als geruime tijd daarna. Schrijvers, dichters, muziektheoretici, muziekuitgevers en collega-componisten zingen zijn lof. Josquin is 'de beste componist van onze tijd' (muziektheoreticus Giovanni Spataro 1521); 'en son temps tres excellent & super eminent' (Tielman Susato, 1545); 'Josquins genie [is] onbeschrijfbaar' (Glareanus, humanist en vriend van Erasmus, 1547), en de dichter Teofilo Folengo (1521) zegt zelfs dat God, luisterend naar de gouden pracht van Josquins composities, de hemel ervoor zal openen. Opmerkelijk is de aanzienlijke houdbaarheid van zijn faam. Bijna een halve eeuw na zijn dood geeft de Florentijnse humanist Cosimo Bartoli Josquin de volgende plaats in de cultuurhistorie:

Het is bekend dat Ockeghem als het ware de eerste was die in onze dagen de muziek opnieuw ontdekte toen deze bijna was uitgedoofd: evenals Donatello in zijn tijd de beeldhouwkunst nieuw leven inblies; en van Josquin, de leerling van Ockeghem, kan worden gezegd dat hij in de muziek een natuurwonder was, evenals onze Michelangelo Buonaroti dat is geweest op het gebied van de architectuur, schilderkunst en beeldhouwkunst [...].

Bartoli's bewondering voor onze componist was een stem in een koor van Josquin-adepten in de tweede helft van de zestiende eeuw. Maar eeuwige roem bestaat blijkbaar niet. In 1576 verschijnt in Parijs een bundel chansons van Orlando di Lasso (ingedeeld in de Vijfde Vlaamse polyfone school). In deze bundel wordt Josquin 'le bon père de la Musique' genoemd, maar papa moet het toch afleggen tegen zoonlief:

Josquin aura la palme, ayant esté premier;
Willaert le myrthe aura; Cyprian le laurier;
Orlande emportera les trois comme le maistre.

NYPHES DES BOIS

In *Josquin des Prez en zijn muzikale nalatenschap* omschrijft Willem Elders de treurzang *Nymphes des bois* bij de dood van Johannes Ockeghem als het meest indrukwekkende chanson van Josquin. Ik geloof het graag want dat vind ik ook, voorzover ik met mijn amateurkennis iets te vinden heb. Vandaar het slot van deze bespreking in de vorm van een spelletje. Vijftiende- en zestiende-eeuwse dichters (rederijkers) en musici waren dol op vorminventiviteiten, bijvoorbeeld net zolang plussen tot je een gedicht van voor naar achter en omgekeerd kon lezen. In de muziek leefden componisten zich uit in soms ingewikkelde getallensymboliek, vanuit de gedachte dat muziek een vorm van wiskundige ordening is. Ze behoorde niet voor niets tot de 'bèta-afdeling' van de zeven vrije kunsten, het *quadrivium*, samen met de aritmetica, de geometrie en de astronomie.

Doe mee met het volgende tel-spelletje. Zet nu de [Déploration](#) aan (laatste van de lijst), lees verder en luister mee. Als u uitgelezen bent, is het stil, hopen we. (Wat ook kan: gewoon de rest overslaan en vredig de Franse tekst aan het eind meelesen.)

In 1497 sterft de beroemde Vlaamse componist Johannes Ockeghem. Niemand minder dan Jean Molinet, de geschiedschrijver van het Bourgondische Huis, vindt het gepast om dit icoon van de Bourgondisch-Nederlandse muziek te eren met een klaagzang, waarin hij alle 'célèbres compositeurs' van zijn gewesten oproept hun dode vader te eren. Josquin neemt de handschoen op en schept het wondermooie vijfstemmige *Déploration*. Dit chanson heeft zoveel door Willem Elders besproken typische Josquin-kenmerken, dat het gepast is met deze enkele woorden zijn hele oeuvre te eren. Dat is niet gering. Achttien missen en misdelen, minstens 62 motetten (er zijn er in de loop van de tijd 171 aan hem toegeschreven) en 80 wereldlijke werken (oorspronkelijk 110) met een aanzienlijke invloed op de muziekproductie van de late vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. De oogst van een muzikale productie van veertig jaar, die in het begin volgens Elders nog de invloed van de 'Bourgondiërs' Dufay en Ockeghem verraadt en aan het eind zijn tijd ver vooruit is. Midden in die periode sterft Ockeghem en trekt Josquin zijn treurige registers open.

De basismelodie van *Déploration* is gregoriaans en verwijst uit eerbied voor de overledene naar een van zijn missen. Maar de tekst is Franstalig en lijkt voort te komen uit de eeuwenoude traditie van de wereldse liefdesklacht, waarin het verlies of het gemis van de geliefde centraal staat. Dat het hier om de geliefde père Ockeghem gaat blijkt niet alleen uit de tekst, maar wordt ook bevestigd in de getallensymboliek van de slotregel 'Requiescat in pace' die 64 noten telt, hetzelfde getal dat in de naam Ockeghem schuilgaat. Om het rouw karakter van deze treurzang te onderstrepen is het werk volledig in het zwart genoteerd, wat in Josquins tijd zo ongebruikelijk was dat er maar twee 'zwartgenoteerde' composities uit die tijd zijn overgeleverd, beide treurzangen.

De sopraanpartij van *Nymphes des bois* in het *Septiesme livre* van Tielman Susato (1545)

Déploration zet stevig in: heel de muzikale wereld wordt opgeroepen om van toon te veranderen. Pastorale beroepszangers als bosnimfen en brongodinnen en trouwens zangers van

alle naties moeten een toontje lager zingen, want schikgodin Atropos heeft de grote maestro Ockeghem het eeuwig zwijgen opgelegd. Welk een slag moet de wereld hierdoor incasseren.

En daarom, Josquin, Brumel, Pierchon, Compère, hul je in rouwkleding en schrei bittere tranen, want jullie zijn je vader kwijt. God geve hem eeuwige rust, en een blijvend licht verlichte hem, dat hij ruste in vrede. Amen.

Nymphes des bois, déesses des fontaines,
Chantres experts de toutes nations,
Changez vos voix fort cleres et haultaines
En cris tranchantz et lamentations.
Car Atropos les molestations,
Vostr' Ockeghem par sa rigeur attrape
Le vray tresoir de musique et chef d'oeuvre
Qui de trépas désormais plus n'eschappe,
Dont grand doumaigne est que la terre coeuvre.
Acoutrez-vous d'abits de deuil,
Josquin, Brumel, Pierchon, Compère,
Et plorez grosses larmes d'oeil.
Perdu avez vostre bon père.
Requiem aeternam dona eis Domine
Et lux perpetua luceat eis.
Requiescat in pace.
Amen.

© Piet Offermans en rabelais.nl, 7 augustus 2011